

Balogh Róbert

Egy kelet-közép-európai antikommunista és antinacionalista történész gondolatai az éghajlat narratíváiról

(Lucian Boia: *Ember és klíma. Elméletek, forgatókönyvek, pszichózisok*. Ford. Rostás-Péter István. Kolozsvár, Koinónia, 2020.)

Lucian Boia könyve még 2005-ben jelent meg angolul, s ezúttal a kiadás, illetve az írás dátuma is fontos az értelmezés szempontjából. Ugyanis az idő tájt, amikor a szerző az anyaggyűjtést végezhetette, még egy évtized volt hátra a párizsi klímaegyezményig és az ENSZ Klímaváltozást Kutató Kormányközi Testülete (*Intergovernmental Panel on Climate Change – IPCC*) ötödik jelentéséig, amelyek érdemben megváltoztatták a nemzetközi közösség gondolkodását. Még ennél is több idő múlva került sor a klímaváltozással kapcsolatos tömeges tüntetésekre.

Amint azt a magyar olvasók is tudhatják, Boia nem környezettörténész, s leginkább a román hegemon nacionalista narratívák dekonstruálása terén elért eredményei miatt lett nemzetközi szaktekintély.¹ Az már talán kevésbé közismert, hogy mielőtt a román történeti gondolkodás kritikáját megfogalmazó munkáját megírta az 1990-es évek második felében, a történeti földrajz volt a szakterülete. Ez a térre érzékeny látásmód több művében is visszaköszön, így például az eredetileg angolul, angol nyelvű közönség számára készült *Romania: Borderland of Europe* címűben és az itt tárgyalt kötetben is.² Az *Ember és klíma* anyaggyűjtését Boia két korábbi munkája alapozta meg: a *Great Historians from Antiquity to 1800. An International Dictionary*, amely az ókor kezdetétől 1800-ig mintegy

¹ Lucian Boia: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Ford. András Sándor. Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1999. A könyvről lásd például Trencsényi Balázs: Csontvázak a szekrényben. *Buksz*, 14. (2002), 2. 136–144.

² Lucian Boia: *Romania: Borderland of Europe*. London, Reaktion, 2001; valamint Lucian Boia: *Great Historians from Antiquity to 1800. An International Dictionary*. New York, Greenwood Press, 1989.

600 történetíró fellelhető életrajzi adatait és munkáinak ismertetését tartalmazó enciklopedikus mű, valamint az 1995-ben franciául, a rasszizmusról, szintén hosszú időtávban gondolkodó *Entre l'ange et la bête: le mythe de l'homme différent de l'Antiquité à nos jours*.³ Az *Ember és klíma* elsőként szintén angolul jelent meg, eredeti címe pedig a *The Weather in the Imagination* volt. A könyv címnegyede szerint a legavatottabb magyar Boia-fordító, Rostás-Péter István ebből indult ki. A francia és a román kiadásnak köszönhetjük azt a címet, amelyet a magyar kötet is átvett: *Ember és klíma*. Összességében tehát nem egy „messziről jött” történész szól bele egy tőle idegen részterületbe, hanem egy történeti földrajzi és historiográfiai kompetenciákkal rendelkező kutató összegzi tudását korunk egyik jelentős problémájára vonatkozóan. Jelentősége és kifejezetten történészi szemlélete ellenére a mű magyar nyelvű recepciója egyelőre az online ismertetőkig és könyvbemutatókig jutott. A könnyen hozzáférhető recenziók közül Zsizsmann Erikáé⁴ és Lakatos Artur Lorándé⁵ is a kötet jelentőségét hangsúlyozza.

Boia már az első, Ovidius fekete-tengeri extrém telekkel kapcsolatos megjegyzéseiről szóló bekezdésekben világossá teszi, hogy alapállása a kételkedés. Ovidius saját aktuális – száműzött – státusán szeretett volna változtatni azzal, hogy időjárási jelenségekről írt, s ennek megfelelően leírása valójában narratíva, illetve jelentős részben fikció. Vagyis a klimatikus viszonyok iránt érdeklődő történésznek még a legvonzóbb források esetében is számolnia kell a lehetőséggel, hogy amit talált, az egyáltalán nem az időjárásra vonatkozik. Hamar kiderül az is, hogy az ókori görög világtól az arab tudományon át a reneszánszig a földrajzi gondolkodók éppen azt az éghajlatot tartották a civilizációs fejlődés számára legideálisabbnak, amelyen belül saját kultúrkörük működött. A Földet az ókori görög, római, valamint a középkori arab gondolkodók lakott, ideális és lakhatatlan övekre osztották. Fontos azonban megemlíteni, hogy a földrajzban legjáratosabbak, a görögök közül például Sztrabón, az arab íróknál Ibn Khaldún felhívták a figyelmet, hogy bizonyos tényezők felülírják az éghajlat civilizációs hatásait. Sztrabón az igazgatás, míg

³ Lucian Boia: *Entre l'ange et la bête: le mythe de l'homme différent de l'Antiquité à nos jours*. Paris, Plon, 1995.

⁴ Zsizsmann Erika: Klímadosszié – Lucian Boia összegyűjtötte, hogy mi mindent gondoltunk az éghajlatról. *Maszol – Új Magyar Szó online*, 2021. január 29.

⁵ Lakatos Artur Loránd: Lucian Boia, *Ember és klíma*. Elméletek, forgatókönyvek, pszichózisok. *Magyar Szemle online*, 2021. november 1.

a 14. századi Ibn Khaldún a gazdaság, illetve gazdálkodás alapvető formáiban látta a tapasztalt valóság kulcsát.⁶

A klímaövekre alapozó determinisztikus gondolkodást a 18. és 19. század tudományossága a fajelmélet irányába vitte el.⁷ Ennek hatása ma elsősorban a mindennapi hírfogyasztásunkban érzékelhető. Ahogy Greg Bankoff környezettörténész, részben David Arnoldra hivatkozva kifejti: gondolkodásunkban vannak veszélyes és nem veszélyes régiók, vannak trópusi vidékek, amelyek a betegségek forrásai. „A trópusiság gondolata által közvetített másság amellett, hogy egy konkrét fizikai helyhez kapcsolódott, egy fogalom is volt: »annak nyugati típusú meghatározása, ami kulturálisan és politikailag idegen, környezetileg eltérő volt Európához vagy a mérsékelt öv más területeihez képest.«”⁸ Boia azt is kiemeli, hogy a 18. századihoz képest a 19. századi fajelméletben hátrébb szorul a klíma szerepe. Ekkor már nem szükséges éghajlati érveket hozni arra, hogy egy sötétebb bőrű ember miért alacsonyabb rendű: a különbségekben és eredetben gondolkodó tudományos irányvonal számára a „faj” is éppen elég magyarázat volt.⁹ Klíma és civilizáció kapcsolatáról olyan közismert gondolkodók is határozott modellt alkottak, mint Montesquieu, David Hume, Johann Gottfried Herder vagy Alexis de Tocqueville. Közülük Hume a nemzetkarakterológiát, Tocqueville a törvényeket gondolta olyan tényezőnek, amely az éghajlati viszonyokat felülírhatja és meghatározhatja az adott civilizáció jellegét és fejlettségét. Herder volt az, aki – Boia szerint a 18. századra kevésbé jellemző módon – megpróbált egyensúlyt találni az éghajlati determinizmus és Hume nézetei között. Érdekes módon a szerző csak egy megjegyzésben említi Carl von Linné vagyis Linnaeus rendszertani munkáját, amikor példákat sorol arra, hogy mennyire merev is lehetett a megfeleltetés a földrészek és az emberfajok képzelete között. Ezen a ponton Boia hosszabban is elidőzhetett volna, egyrészt Linné rendszertanának elementáris tudománytörténeti súlya miatt, de azért is, mert alaposabban szemügyre véve, a svéd tudós egyáltalán nem volt biztos, hogy tulajdonképpen mivel is áll szemben, amikor az emberek közötti különbségeket figyelte. Rendszertani munkájának első kiadásai valóban

⁶ Lucian Boia: *Ember és klíma. Elméletek, forgatókönyvek, pszichózisok*. Kolozsvár, Koinónia, 2020. 32–38.

⁷ Boia (2020): i. m. 69–73.

⁸ Greg Bankoff: A katasztrófák történeti földrajza: a „sebezhetőség és a „lokális” a nyugati diskurzusban. Ford. Bodovics Éva. In Balogh Róbert et al. (szerk.): *Táj, ember, tudás – zöldtörténelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021. 172–173.

⁹ Boia (2020): i. m. 84–85.

tartalmazza a „vörös ember”, „sárga ember”, „fekete ember”, „fehér ember” kifejezéseket, de csak a sokadik, 1750-es években megjelent kiadás jutott el oda, hogy az egyes típusokhoz külső és viselkedésbeli jegyeket rendeljen. Ráadásul binominális helyett az emberre vonatkozó kategóriák három elemből állnak, jelezve, hogy Linné nem külön emberfajoknak, legfeljebb egy szinten levő alfajoknak tekintette az egyes kontinensek lakóit. Összességében Boia könyvének első három fejezete elsősorban a klíma jelentőségéről szóló európai munkák forráskritikai olvasata. Az elemzések tükrében a legfontosabb tényező, amelyet a kritikának ki kell szűrnie, a determinisztikus, merev határvonalakban gondolkodó, több ezer éve létező felfogás, valamint ennek rasszizmussal való vegyítése.

Az éghajlatra vonatkozó irodalom áttekintésében ugyanakkor számos, a korát megelőzőnek ható gondolat és gondolkodó is feltűnik a könyv lapjain. Így például érdemes Boiától megtanulni, hogy Ellsworth Huntington 1907-ben fejtette ki arra vonatkozó elméletét, hogy Eurázsia nagy területei száradtak ki az utóbbi évezredekben, s ő jutott el elsőként arra a következtetésre, hogy a változó klíma áll a nagy léptékű politikátörténeti változások, vagyis az államok és birodalmak felemelkedése és bukása mögött. Az is figyelemre méltó információ, ahogy az egyébként a borszín és a civilizációs jegyek összekapcsolására szintén hajlamos Georges-Louis Leclerc de Buffon már 1778-ban az emberi tevékenység globális hatásáról számol be. Különös, hogy Boia nem említi Alexander von Humboldt globális utazásai nyomán kialakított, emberi hatásokra vonatkozó nézeteit, illetve ezek hatását.¹⁰

Boia a klímáról való gondolkodás kultúrtörténetét áttekintve arra figyelmeztet: korántsem biztos, hogy a domináns látásmód nem válik néhány évtizeden belül megmosolyogtatóvá. Azokban a napokban, amikor jelen recenzió elkészült, éppen az az axióma kérdőjeleződik meg, miszerint a nagyvállalati tőkés érdekek miatt lehetetlen néhány év alatt véget vetni az olaj és gáz korszakának. Természetesen még nincs garancia arra, hogy az új politikai helyzet nem a szén energiaforrásként való visszatérését eredményezi, de ugyanilyen esély van arra is, hogy új technológiai konszenzus alakul ki eddig még iparilag nem alkalmazott energiaforrások kapcsán. Ez természetesen megváltoztatná a globális felmelegedésre vonatkozó modelleket, mint ahogy az is, ha globális helyett regionális, ráadásul műtrágyamentes élelmiszerellátási láncok jönnének létre a következő néhány évben.

¹⁰ Lásd Andrea Wulf: *A természet feltalálója. Alexander von Humboldt kalandos élete*. Budapest, Park, 2017.

Érdemes kiemelni, hogy a forráskritika még olyan, történeti alappal rendelkező mítoszok esetében is meglepő eredményekre vezet, mint amilyen az özönvíz. Boia megemlíti ugyan, hogy még a 2000-es években is felbukkantak olyan új teóriák a Földközi-tenger és a Fekete-tenger közötti összeköttetésről, amelyek azt célozzák, hogy a sumér, majd bibliai hagyományban leírt áradást történeti eseményhez kössék, mégis amellett érvel, hogy a kataklizmák leírásai azért tűnnek fel annyi kultúrában, mert egy mentális sémát tükröznek, amelyben mindennek össze kell omlania, akár a ciklikusság, akár a lineáris történetfelfogás keretében. A szerző az özönvíz kérdésétől fordul a globális felmelegedés tudománytörténetének elemzése felé, mondván: „Az emberiség történelméhez mindig is nyugtalanság társul (amelyet súlyosbítanak a feszültségteli vagy válságos időszakok), amint a természet lehetséges egyensúlyvesztéseivel szembesül. Mintha valami vagy valaki szüntelenül azon munkálkodna, hogy elrontsa a világ gépezetét, és főleg a klímát!”¹¹

Antikommunista meggyőződését ismerve kevésbé meglepő, hogy Boia kritikus a nagy léptékű természetátalakítási tervekkel szemben. A 2020-as évekből szemlélve az már különösebb, hogy a 19–20. századi katasztrófajóslatokat és magát a környezettörténetet is meglehetősen távolságtartással figyeli. Előbbiben a nézetek totalitása taszítja. „Az emberiség halálra volt ítélve, már csak a kivégzés eszközt kellett megjelölni. Pillanatnyilag abban a kedvező helyzetben vagyunk, hogy megállapíthatjuk: egyik szélsőséges forгатókönyv sem igazolódott be. Az ilyen képtelenségek ráébreszthették volna a tudósokat és a tudományvulgarizálókat arra, hogy valamivel körültekintőbbek legyenek.”¹² Ez a kritika persze annak is szól, hogy a globális klímaváltozásról szóló forгатókönyvekben az 1970-es évekig – vagyis azokban az évtizedekben, amikor az északi féltekén inkább az átlagos hőmérséklet csökkenését mutatta a statisztika – a hosszú távú lehűlés ugyanolyan súllyal volt jelen, mint a felmelegedés. A környezettörténet kapcsán pedig Boiának azért vannak fenntartásai, mert az európai kutatások túlságosan leragadtak a „kis jégkorszak” kérdéskörénél, vagyis a Nyugat 1000 körüli fellendülését éghajlatváltozáshoz kötnék, miközben a kimutatható elmozdulások valójában nagyon kicsik és ingadozóak. „És mivel az éghajlatváltozás mostanság divatba jött, hogy is ne folyamodnának történészek az ilyen jellegű támaszokhoz.”¹³

A kötet különös és sajnálatos módon nem integrálja a közép- és kelet-európai gondolkodók munkáit, így nem kapunk a feltett kérdésekről kimondottan regionális

¹¹ Boia (2020): i. m. 198.

¹² Boia (2020): i. m. 209.

¹³ Boia (2020): i. m. 146.

perspektívát. Amint a fentiekből kiderült, Boia bizonyos távolságot tart az ismert európai gondolkodók eurocentrizmusától és előítéleteitől. Nem teszi meg ugyanakkor a következő lépést, vagyis nem távolodik el attól a gyakorlattól, hogy *Ember és klíma* cím alatt csak az ókori görög, valamint francia, skót, angol és észak-amerikai gondolkodókat tárgyalja. Amellett tehát, hogy Boiának igaza van abban, hogy a katasztrófa mentalitástörténete és az éghajlati övek létezésének gondolata a kritikai tudománytörténet fő kérdései közé tartozik, a közép-európai kutatók számára is maradt még izgalmas feladat a területen.

Felhasznált irodalom

- Bankoff, Greg: A katasztrófák történeti földrajza: a „sebezhetőség” és a „lokális” a nyugati diskurzusban. Ford. Bodovics Éva. In Balogh Róbert et al. (szerk.): *Tűz, ember, tudás – zöldtörténelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021. 171–187.
- Boia, Lucian: *Great Historians from Antiquity to 1800. An International Dictionary*. New York, Greenwood Press, 1989.
- Boia, Lucian: *Entre l'ange et la bête: le mythe de l'homme différent de l'Antiquité à nos jours*. Paris, Plon, 1995.
- Boia, Lucian: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Ford. András Sándor. Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1999.
- Boia, Lucian: *Romania: Borderland of Europe*. London, Reaktion, 2001.
- Boia, Lucian: *Ember és klíma. Elméletek, forгатókönyvek, pszichózisok*. Ford. Rostás-Péter István. Kolozsvár, Koinónia, 2020.
- Lakatos Artur Loránd: Lucian Boia: Ember és klíma. Elméletek, forгатókönyvek, pszichózisok. *Magyar Szemle online*, 2021. november 1. Online: https://magyar-szemle.hu/online_irasok/lucian-boia-ember-es-klima-elmeletek-forгатokonyvek-pszichozisok-1031
- Trencsényi Balázs: Csontvázak a szekrényben. *Buksz*, 14. (2002), 2. 136–144.
- Wulf, Andrea: *A természet feltalálója. Alexander von Humboldt kalandos élete*. Budapest, Park, 2017.
- Zsizsmann Erika: Klímadosszié – Lucian Boia összegyűjtötte, hogy mi mindent gondoltunk az éghajlatról. *Maszol – Új Magyar Szó online*, 2021. január 29. Online: <https://maszol.ro/kultura/Klimadosszie-Lucian-Boia-osszegyujtotta-hogy-mi-mindent-gondoltunk-az-eghajlatrol>